

Madelen Brovold

OsloMet – storbyuniversitetet

<https://orcid.org/0009-0008-2988-1418>

Minnekultur og minneoverføring i Mona Levins *Mors historie* (2015) og Irene Levins *Vi snakket ikke om Holocaust* (2020)

Memory Culture and Memory Transfer in Mona Levin's *Mors historie* (2015)
and Irene Levin's *Vi snakket ikke om Holocaust* (2020)

This article explores the thematization of memory transmission and communicative memories in contemporary Norwegian-Jewish literature, based on Mona Levin's *Mors historie* (2015) and Irene Levin's *Vi snakket ikke om Holocaust* (2020). Norwegian second and third generation literature has only been explored to a limited extent. This article aims to change this situation by shedding light on how and to what extent Norwegian-Jewish literature contributes to contemporary memory processes and memory culture.

Keywords: Norwegian-Jewish literature, the Second-Generation, the Norwegian Holocaust, memory transmission, postmemory

Nøkkelord: norsk-jødisk litteratur, andregenerasjonen, det norske holocaust, minneoverføring, postmemory

1. Introduksjon

I 1979 vekket Helen Epstein interessen for den såkalte andregenerasjonen i USA med boken *Children of the Holocaust. Conversations with Sons and Daughters of Survivors* (Grimwood 2007: 1). Siden da har det blitt publisert en rekke personlige tekster skrevet av personer med familiær tilknytning til holocaust. Disse tekstene omtales gjerne som andre- og tredjegerasjonslitteratur eller postgenerasjonslitteratur¹, og

---

¹ Internasjonalt omtales etterkommerne av holocaustoverlevne gjerne som «the Second Generation», men med tiden har begreper som «the 1.5 Generation», «the Third-Generation» og «the Post-Generation» fått en viss utbredelse. Alle signaliserer de at holocaust, på tross av å være en avsluttet historisk hendelse, fortsetter å påvirke etterfølgende jødiske generasjoner. Ideen om og

har internasjonalt blitt viet betydelig forskningsinteresse på tvers av fagfelt i over førti år. Forskningen har blant annet vist at etterkommere av holocaustoverlevende har bidratt til å forme den internasjonale minnekulturen på denne måten (Hirsch 2008: 105; Kacandes 2012: 179).

Dersom vi tar utgangspunkt i en bred definisjon, der begrepet postgenerasjonslitteratur viser til tekster som på en eller annen måte tematiserer holocaust og er skrevet av etterkommere av minst én overlever, kan omkring tjue norske bøker utgitt mellom 1983 og 2023 gis denne betegnelsen. Noen fellestrekk ved dem er at de (fleste av dem) kan betegnes som litterær sakprosa² og at de har minneoverføring som gjennomgangstema og motivasjon. Det er nok mange årsaker til at det meste av denne litteraturen er publisert siden 2015, som blant annet at holocaust var i ferd med å bli en del av det kollektive nasjonale minnet og at de siste tidsvitnene på dette tidspunktet var i ferd med å dø (jf. Kacandes 2012: 179; Hirsch 2012: 1). Med deres bortgang følte flere etterkommere et ansvar for å bringe minnene videre. Kanskje kjente de også en annen frihet til å skrive om fortiden etter hvert som avstanden til den ble større og uten foreldregenerasjonen til stede (jf. bl.a. I. Levin 2020: 210). Norsk litteratur skrevet av etterkommere av holocaustoverlevende er imidlertid i svært liten grad utforsket³, og det ønsker denne artikkelen å bidra til å endre.

Artikkelen vil analysere tematiseringen av kommunikative minner (jf. Assmann 1995) og minneoverføring i denne litteraturen. I forlengelse av dette vil jeg belyse betydningen av offentlig minnekultur for den jødiske minoriteten og for formidlingen av norsk-jødiske erfaringer, historie og fortellinger. Slik vil denne artikkelen forsøke å vise hvordan norsk-jødisk litteratur inngår i samtidens minneprosesser og holocaustminnekultur. Dette vil jeg gjøre med utgangspunkt i Mona Levins *Mors historie* (2015) og Irene Levins *Vi snakket ikke om Holocaust* (2020)⁴. Levin og Levin har vært blant de mest aktive og betydningsfulle holocaustformidlerne fra den såkalte andregenerasjonen det siste tiåret. De har delt sine personlige erfaringer i tv- og radioprogrammer, podkaster, panelsamtaler og artikler, og ikke minst i sine bøker. I tillegg til de nevnte årsakene er *Mors historie* og *Vi snakket ikke om Holocaust* valgt på bakgrunn av en kombinasjon av forfatterbiografi, sjanger, stil og tematikk. Bøkene befinner seg i skjæringspunktet mellom biografi og memoarlitteratur⁵, og skildrer mødrenes holocausterfaringer. De tematiserer også transgenerasjonelle relasjoner og forholdet mellom minoritetens minner og majoritetsbefolkningens fortelling om krigen, og tar i forlengelse av dette opp problemstillinger knyttet til

---

definisjonen av ulike generasjoner i relasjon til holocaust er vel etablert innenfor internasjonale holocauststudier, men har blitt problematisert av flere (jf. bl.a. Weissman 2016: 162).

² Jf. Tønnesson 2008: 34.

³ Se imidlertid Unni Langås' innsiktsfulle lesning av Monica Csangos *Fortielser* (jf. Langås 2023: 139–143).

⁴ Mona Levin og Irene Levin er i slekt; Fanny Raskow, Irene Levins mor, og Robert Levin, Mona Levins far, var søskenbarn (I. Levin 2020: 176).

⁵ Lothe 2007: 134.

formidling av personlig holocausthistorie til nye generasjoner. På bakgrunn av dette vil artikkelen undersøke følgende problemstillinger: Hvordan skildres minneoverføring mellom generasjonene i disse bøkene? Hva kan de fortelle leseren om den offentlige minnekulturens betydning for minneoverføring i jødiske familier? Og i forlengelse av dette: Hva kan de fortelle om samspillet mellom kommunikative, kulturelle og offentlige minner innad i de to Oslo-baserte jødiske familiene – og hvilke indikasjoner gir de om dette samspillet i majoritetssamfunnet?

2. Begrepsavklaring: minnekultur og minneoverføring

Minnekulturbegrepet har i løpet av de siste tre tiårene etablert seg som et paraplybegrep for å beskrive de komplekse måtene samfunn minnes fortiden på gjennom en rekke medier (Erlil og Rigney 2006). Denne artikkelen bygger på Marianne Hirsch' minneoverføringsteori, bedre kjent under begrepet *postmemory*, og Jan Assmann og Aleida Assmanns minnekulturteori med vekt på begrepene kommunikativt, kollektivt og kulturelt minne⁶. Kollektive og kulturelle minner er kjennetegnet av sin distanse fra hverdagslivet og består av minnehandlinger knyttet til objekter, ritualer og institusjonalisering/organisering av minner, slik vi blant annet ser det gjennom HL-senteret (Senter for studier av Holocaust og Livssynsminoriteter) og de jødiske museene i Oslo og Trondheim⁷. Kommunikative minner består derimot av de delene av kollektive minner som er basert på hverdagskommunikasjon, og har derfor en begrenset tidshorisont (Assmann 1995: 126–127, 129).

Hirsch definerer *postmemory* som forholdet etterkommerne av holocaustoverlevende har til «powerful, often traumatic, experiences that preceded their births but that were nevertheless transmitted to them so deeply as to *seem* to constitute memories in their own right» (2008: 103, utheving i original). *Postmemory* fungerer slik at etterkommere preges av eldre generasjoners opplevelser «by means of the stories, images, and behaviors among which they grew up» (106–107). Hirsch benytter med andre ord begrepet for å beskrive hvordan en traumatisk hendelse påvirker ikke bare dem som opplevde den, men også deres etterkommere, og betoner på denne måten fortidens forgreininger inn i samtiden (107). Slik sett er på den ene siden *postmemory* en form for og et resultat av kommunikative minner, og på den andre utgjør *postmemory* så vel som kommunikative, kollektive og kulturelle minner ulike former for minneoverføring.

⁶ Jan Assmann står som artikkelforfatter, men han påpeker at begrepsapparatet er utviklet sammen med Aleida Assmann (1995: 126).

⁷ Jeg benytter begrepet offentlig minne/minnekultur synonymt med begrepene kollektive og kulturelle minner i denne artikkelen.

3. Mona Levins *Mors historie* (2015)

Mona Levin (f. 1939) er en norsk journalist, sakprosaforfatter, skuespiller og teaterkritiker. Offentlig startet hennes interesse for egen familiehistorie med bidraget til faren Robert Levins selvbiografi *Med livet i hendene. Fortalt til Mona Levin* (1983). Drøye tretti år senere skrev hun *Mors historie. En familiesaga* (2015), en biografi/memoar om moren Solveig Levin (1914–2023), der Levins egne, det vil si *etterkommerens*, minner i større grad tematiseres. Forfatterposisjonen er tydelig markert gjennom bruk av førstepersonsforteller og ved at familiemedlemmer gjennomgående betegnes ut fra deres relasjon til henne. Boken er basert på samtaler mellom mor og datter (M. Levin 2015: 9), og slik sett kan kommunikative minner forstås som bokens primære kilde. Slike nærhetsskapende fortellertekniske grep, som personlige beretninger og gjengivelse av samtaler, er et typisk trekk ved første-, andre- og tredjegerasjonslitteratur (Kacandes 2012: 179).

Tyngdepunktet i *Mors historie* er 1940-årene, men fortellingen strekker seg over en periode på omtrent sytti år, fra 1870-årene til slutten av 1945. Et av særtrekkene ved boken, sammenliknet med *Vi snakket ikke om Holocaust*, er at den i liten grad skildrer tiden mellom 1945 og utgivelsestidspunktet. *Mors historie* omhandler Solveig, som ble født inn i den jødiske familien Bernstein i Oslo i 1914, og hennes liv før og under krigen. Levin skildrer arrestasjonen av jødiske menn den 26. oktober 1942 og av kvinnene og barna samt deportasjonen fire uker senere, familiens flukt, eksiltilværelsen i Sverige og hjemreisen i 1945. Deretter beskriver *Mors historie* kun enkelte hendelser som fant sted etter 1945. Mens forfatteren tidligere i boken gjenforteller og fortolker morens minner, formidler hun i de siste kapitlene også egne minner. Minneoverføring knyttes hovedsakelig til to momenter i boken, hvorav det første er Solveigs yngre bror Sigmund Bernstein (f. 1922). Hennes største krigstraume er tapet av ham. Morgenen den 26. oktober 1942 forsøkte hun å overtale ham til å gå i dekning, men mislyktes. Fire uker senere ble han deportert med Donau til Auschwitz. I ettertid har Solveig bebreidet seg selv for «at hun lot Sigmund gå» (M. Levin 2015: 140). Det andre momentet er offentlige minner/minnehandlinger (jf. Assmann 1995).

I forordet til *Mors historie* indikerer forfatteren et ønske om å bidra til den kollektive minnekulturen og fremstiller kommunikative minner som et viktig bindeledd mellom generasjonene. Hun skriver: «Jeg ville gjøre mitt til at denne sanne historien ikke blir glemt. Mitt ønske er at våre barn skal kjenne den. Slik kan de bære den med seg og bringe den videre» (M. Levin 2015: 10). Etterkommernes betydning indikeres i tillegg i dobbel forstand gjennom maksimen «'... og du skal fortelle dine barn ...', / 2. Mosebok, 13:8» og dedikasjonen av boken til Levins barnebarn Hedda (5). Indirekte uttrykkes også betydningen av kommunikative minner for den offentlige minnekulturen i forordet. Levin starter nemlig forordet med setningen «*Mors historie* er nettopp min mor Solveig Levins historie, men den representerer også en del av norsk historie som delvis er ukjent, delvis underkommunisert, delvis

avvist» (9). Mens ordet «ukjent» er nøytralt, indikerer ordvalgene «underkommunisert» og «avvist» intensjonalitet. De kan derfor leses som en kritikk av det norske majoritetssamfunnet og dets minnekultur. Med denne åpningen av boken antyder Levin at hennes siktemål er todelt: For det første vil hun bidra til minneoverføring og for det andre til å formidle jødiske «motminner» i håp om å oppnå en endring av det dominerende synet på norsk krigshistorie og derigjennom en integrering av de norske jødernes holocausterfaringer i det offentlige minnet (jf. Rigney 2008: 346, 348). Slik sett kan kanskje Levins bruk av litteraturmediet betraktes som «litterær aktivisme»; et begrep som viser til bruk av litteraturen som medium for å oppnå likestilling og medborgerskap (Oxfeldt 2022).

Boken fremhever også betydningen av transgenerasjonell minneoverføring for Solveig. Når Levin spør hvordan de klarte å leve videre etter krigen, forklarer Solveig at de «måtte se fremover», for de «som var igjen, hadde ansvar for små barn, for å overlevere den jødiske tradisjonen til kommende generasjoner, for å holde minnet om dem vi hadde mistet, levende» (2015: 225). Kommunikative minner – gjennom å minnes ofrene og å holde den jødiske tradisjonen i hevd – fremstår her som sentrale motivasjonsfaktorer. Men i det samme utsagnet indikerer også Solveig at hun og hennes nærmeste valgte *taushet* som overlevelsesstrategi etter krigen: «– [...] Hvilket valg hadde vi. Vi måtte se fremover. Så vi oss for mye tilbake, ville vi gå under. Vi kunne blitt sinnssyke av sorg. Vi kunne tatt livet av oss. Skulle Hitler fått enda fler i vår familie?» (225). Taushetsindikasjonen ligger i formidlingen av at de «ville [...] gå under» dersom de så seg for mye tilbake, der handlingen *å se seg tilbake* nødvendigvis må bety å tenke på og/eller snakke om fortiden. Her fremstår tausheten som selvvalgt og som en strategi for å overleve. Yael Danieli, som har bedrevet klinisk forskning på holocaustoverlevende og deres etterkommere i flere tiår, benytter uttrykket «conspiracy of silence» for å beskrive hvorfor mange overlevende valgte å være tause om holocaust og dens ettervirkninger (1998: 4). Danieli forklarer at mange overlevende, og etter hvert deres etterkommere, opplevde å ikke bli forstått når de delte sine erfaringer. De valgte derfor å tie om sine holocausterfaringer, særlig i interaksjon med utenforstående (4).

I motsetning til Irene Levin tematiserer ikke Mona Levin eksplisitt taushet i *Mors historie*. Men flere steder *antyder* hun likevel at familien hennes var preget av en taushetskultur, slik Solveigs utsagn i avsnittet ovenfor også gjør. Et annet eksempel er at Levin først fikk detaljkunnskap om sin egen families flukt til Sverige i 1942 i begynnelsen av 1980-årene og om Sigmunds skjebne i 2011 (2015: 227). Mens det er nærliggende å anta at flukten til Sverige ble et tema i Levin-familien under arbeidet med Robert Levins selvbiografi i begynnelsen av 1980-årene, og følgelig at denne kunnskapen er resultatet av kommunikative minner, kan den transgenerasjonelle minneoverføringen av «[d]etaljene i hva som hendte med Sigmund i 1942» knyttes til en offentlig minnehandling; nedleggelsen av snublesteinen til minne om ham i 2011 (226–227). Den tyske kunstneren Gunther Demnig står bak snublesteinprosjektet, som ble innledet på 1990-tallet og kom til Norge i 2010.

Snublesteinene er minnesmerker til minne om individuelle personer som ble ofre for nazistenes forfølgelsespolitikk. De bærer individets navn og nedfelles i fortøyet utenfor personens siste frivillige bosted, etterfulgt av en kort seremoni (Degnæs og Lenz 2022: 287–294, 300). For Levin skapte snublesteinseremonien et rom der tidligere ukjente minner om hennes onkels liv og død kunne formidles til henne og søsteren Sidsel. Minnene kom fra Jødisk Museum Oslos arkiver og fra Solveig, som «svarte hver gang [de] spurte om noe» (M. Levin 2015: 226).

I skildringen av snublesteinseremonien poengterer Levin at moren «[s]om vanlig» sa «lite eller ingenting» (226, min utheving). Dette står i et motsetningsforhold til påstandene om at «Mor har fortalt i alle år» i bokens forord (9). At hun sa «lite eller ingenting» under minneseremonien, behøver riktignok ikke å vise til at Solveig har vært taus om fortiden, men kan referere til at hun i liten grad har delt sine følelser. Morens fortellinger skal i alle tilfeller ha blitt langt mer detaljerte «fra hun var 98 år gammel og til hun i skrivende øyeblikk er 100 og et halvt» (9). Vi kan derfor spekulere i om snublesteinnedleggelsen kan ha vært en medvirkende årsak til at Solveig kort tid senere begynte å dele flere minner, for på nedleggelsestidspunktet var hun nemlig 97 år gammel. Samtidig indikerer formuleringen «men ikke i slik detalj som hun *har vært villig til* fra hun var 98» at Levin uten hell har forsøkt å få moren til å fortelle om sine erfaringer tidligere (9, min utheving). Fortellerens ordknappe stil overlater imidlertid denne tolkningen til leseren.

Et siste eksempel på betydningen av offentlige minner i *Mors historie* er knyttet til avdukingen av minnesmerket over de norske holocaustofrene på den jødiske gravlunden på Helsfyr i Oslo i 1948. Dette er et av de første minnesmerkene over de norske ofrene, og det ble oppført før holocaust var blitt en del av den kollektive minnekulturen. Det er utformet som en enkel, høyreist stein med en innhugget menorah og et minneskrift, omkranset av en lav, stjerneformet mur med navnene på de drepte. Levin forteller at hun kan «huske [s]in egen lille finger gli over bokstavene i Ernst Sigmund Bernsteins navn» (224). Bak de få ordene kan leseren bare gjette seg til hva hun var blitt fortalt om onkelen. Den fysiske berøringen indikerer at den da åtte-niårige Levin forsøker å komme nærmere fortiden og onkelen. Den ordknappe skildringen av dette barndomsminnet vekker en rekke spørsmål hos leseren: Hva vet hun om onkelen sin, hvem han var og hva som skjedde med ham? Hører hun navnet hans ofte, uttalt av Solveig, tanter, onkler eller besteforeldre? Hvilke kontekster nevnes navnet hans i, og hvordan er stemningen da? Hva uttrykkes verbalt og hva forteller de voksnes kroppsspråk? Dette forblir imidlertid tomrom i teksten og ubesvarte spørsmål. Likevel indikerer minnet at Levin var preget av foreldrenes minneoverføring i den tidligste etterkrigstiden; for av alle navnene på minnesmerket, oppsøkte hun Sigmunds.

Den siste tekstsekvensen fra *Mors historie* jeg vil fremheve, er hentet fra bokens avslutning. I etterkant av nedleggelsen av Sigmunds snublestein forteller Solveig datteren om en «tanke [hun] har slitt med, hver eneste dag i alle disse årene»:

Jeg har sett oss komme til Auschwitz, jeg har sett oss måtte kle av oss og gå over plassen til gasskammeret, nakne i iskulden. Jeg holder deg på armen, tett inntil kroppen min, og som vanlig legger du hodet inn i halsgropen min. Hva sier jeg til deg? Hva skal jeg si til deg når vi går inn i gasskammeret sammen? Ikke en dag uten den tanken. Ikke en dag (227).

Med Assmann og Assmanns begrepsapparat er dette et kommunikativt minne, der moren forteller datteren om en hendelse hun har fryktet store deler av sitt liv. Det er delvis forårsaket av en offentlig minnehandling – det vil si av etableringen av minnesmerket over Sigmund – og delvis av «økende press mot jøder i Norge»⁸. Betydningen av morens minneoverføring understreker forfatteren ved å påpeke at samtalen har gitt henne «[u]tryddelige bilder» i hodet og at hun «[i]kke en dag siden» har «vært uten denne tanken» (227). Sagt noe annerledes, er disse bildene «a *consequence* of traumatic recall [...] at a generational remove» (Hirsch 2008: 106–107, utheving i original). Skildringen av Solveigs fryktinngytende tanke er den sekvensen i *Mors historie* som tydeligst kan belyses av Hirsch' begrep postmemory. Levin har imidlertid ikke hatt disse forestillingene med seg siden barndommen (jf. Hirsch 2008: 106–107). Likevel har samtalen så sterk innvirkning på henne at den slår rot i henne som «postminner». Den gir henne ikke bare en ny forståelse av hvor sterkt moren har vært og fremdeles er preget av forfølgelsene under krigen, men tilsynelatende fungerer den også som en øyeåpner for hvor nær hun og moren var gasskammerdøden i 1942. Formuleringen «[i]kke en dag siden har jeg selv vært uten denne tanken» antyder at disse forestillingene, denne *nesten-skjebnen*, vil prege Levin for resten av livet (2015: 227, min utheving).

4. Irene Levins *Vi snakket ikke om Holocaust* (2020)

Irene Levin (f. 1943) er professor emerita i sosialt arbeid og har i mer enn to tiår arbeidet med akademisk og populærvitenskapelig holocaustformidling. *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten* er hennes første bok om temaet og ble utgitt i 2020. Den kan betegnes som en memoar/biografi om moren Fanny Raskow (1912–2013). Boken er inndelt i de fem delene «Mor og notatene», «Før krigen», «Under krigen», «Etter krigen» og «Taushetens tale – et etterord». I «Mor og notatene» forteller Levin at det dukket opp en rekke håndskrevne ark på ulike plasser da hun hjalp moren å flytte til Jødisk Bo- og Seniorsenter. De var skrevet av Fanny, og variasjoner i håndskrift og papirkvalitet bar bud om at notatene var blitt til over flere tiår. Notatene viste seg å variere fra «lange fortellinger» til «korte brokker» og handlet om «erfaringer fra krigen, [...] tiden da hun vokste opp i Kristiania, og om uoverensstemmelser i familien» (I. Levin 2020: 9–10). Før 1990-årene snakket hverken moren, faren eller mormoren noen gang om krigen eller holocaust (196, 189), og likevel var tilsynelatende enkelte av notatene skrevet

⁸ Det fremgår ikke av teksten hva dette økende presset består i.

så tidlig som i 1960-årene. Papirene fikk derfor Levin til å se moren i et nytt lys og motiverte henne til å skrive boken (10).

De første delene av *Vi snakket ikke om Holocaust* formidler i korte trekk Fanny Raskows familiehistorie og skildrer samlivet med ektemannen Herman, jødeforfølgelsene høsten 1942, organiseringen av flukten, arrestasjonen av faren Rubin og flyktningetiden i Sverige. «Etter krigen» dekker et større tidsrom enn de forutgående delene og skildrer pendlingen mellom taushet og tale i kjernefamilien Raskow, i den jødiske minoriteten og i det norske storsamfunnet. I bokens siste del belyser Levin sine egne minner, og drøfter minneoverføring til nye generasjoner. *Vi snakket ikke om Holocaust* tematiserer hovedsakelig minneoverføring i relasjon til tre momenter: For det første fremstilles minneoverføringen i familien Raskow og i deres omgangskrets i etterkrigstiden som ikke-verbal; for det andre knyttes den ikke-verbale kommunikasjonsformen til Fannys skyldfølelse og sorg over tapet av faren Rubin Pinkowitz; og for det tredje knytter Levin overgangen fra ikke-verbal til verbal minneoverføring innenfor familien til endringen av den offentlige minnekulturen.

Kommunikasjon er en prosess der mennesker verbalt eller ikke-verbalt deler informasjon. Ikke-verbal kommunikasjon kan defineres som en taus form for kommunikasjon mellom to parter, uten bruk av tale for å fange mottakerens oppmerksomhet (Phutela 2015: 43). Minneoverføring fra foreldre til barn er likeledes en form for kommunikasjon som kan foregå eksplisitt og uttalt eller gjennom ubevisste og nonverbale handlinger (Danieli 1998: 2). For Hirsch fremstår ikke-kognitive og nonverbale minnehendinger som «symptomer» på foreldrenes traumer, men hun spesifiserer tilsynelatende ikke begrepenes innhold utover å indikere at det dreier seg om «[t]he language of family, the language of the body» og ubevisste handlinger (Hirsch 2008: 112). Levin forsøker å beskrive den betydningsmettede tausheten – eller rettere sagt den nonverbale minneoverføringen – i kjernefamilien hun vokste opp i. Særlig er hun opptatt av morens minneoverføringshandling. Jeg benytter verbet «forsøker» fordi boken preges av fortellerens vanskeligheter med å fiksere og anskueliggjøre familien Raskows spesifikke nonverbale «familiespråk». For hvordan skildrer man egentlig taushet? Hvordan kan man beskrive den annet enn nettopp som «taushet» – eller ved å symbolisere den gjennom ellipser og tomrom i teksten? Dette kan kanskje forstås i lys av en av Ludwig Wittgensteins aforismer fra *Filosofiske undersøkelser* (1953): «De aspektene ved tingene som er viktigst for oss, skjuler seg på grunn av sin enkelhet og hverdagslighet. (Man legger ikke merke til det – fordi man stadig har det foran øyene.)» (1997: 82). Familien – og dens væremåte og handlinger – er noe av det viktigste, men også noe av det mest hverdagslige og selvfølgelig i et menneskes liv, og kan være vanskelig å få øye på.

I *Vi snakket ikke om Holocausts* kanskje mest presise karakteristikk av den tause minneoverføringen skildrer Levin den slik: «Alt dette usagte var slett ikke hemmeligheter, det var ikke fortrent, det var ikke skjult – tvert imot var det hele tiden til stede, bare ikke ordlagt» (2020: 205). For å nærme seg tausheten tyr forfatteren til negasjoner og «utelukkelsesmetoden»; det er tilsynelatende enklere å si

hva tausheten *ikke* er enn hva den er. Sitatet demonstrerer også hvorfor forfatteren har valgt betegnelsen «taushet» fremfor et mer ladet begrep som «fortielser», som Monica Csango har benyttet i sin bok *Fortielser. Min jødiske familiehistorie* (2017). «At livet i vår lille kjernefamilie var styrt av noen helt spesifikke historiske hendelser, var noe jeg bare visste», forklarer Levin noe senere (2020: 203). Et av eksemplene på «[a]lt dette usagte» som «hele tiden» var til stede, er Fannys sukking og forfatterens tolkning av den: «Når mor sto med oppvasken og sukket, visste jeg hva det handlet om. Det falt meg ikke inn at det kunne komme av noe annet» (203). Andre eksempler på en slik nonverbal kommunikasjon er «[e]t blikk, et sukk eller et bøyd hode», som for Levin «talte mer enn ord» (203). Dette er for øvrig typiske handlinger som oppstår ubevisst i svært mange hverdagssituasjoner og et uttrykk for Raskowenes ikke-verbale «familiespråk» (jf. Hirsch 2008: 112). I forlengelse av dette er de minneoverføringshandlingene, fordi Levin erfaringsmessig og nærmest intuitivt visste hva de handlet om: morens selvbepreidelser over ikke å ha reddet sin far (2020: 152, 192–193). For Fanny, som for andre jøder, innebar jødeforfølgelsene en rekke nedverdiggende og skremmende hendelser, og det mest traumatiske var tapet av faren. Like etter flukten til Sverige drømte hun at hun så ham sittende «i en buss, i et tog eller på en båt?»; hun ropte på ham, men selv om han hørte henne, snudde han seg bort (102). Dette tolket hun som et bevis på at «[d]et var hennes feil [...], hun hadde sviktet. [...] Slik oppfattet hun drømmen, og slik forsto hun virkeligheten», forklarer Levin (152). Fannys sukking over oppvasken fremstår derfor også som et «symptom» på sorgen (Hirsch 2008: 112). Den tidligere nevnte Danieli har for øvrig observert en liknende atferd i andre holocaustoverleverfamilier; mange av etterkommerne fortalte om «the constant psychological presence of the Holocaust at home, verbally and nonverbally» (1998: 5).

Levin omtaler det som at hennes «etterkrigstid utspilte seg på en scene med et helt spesielt bakteppe», og at dette «fargela alt annet». Men miljøet omkring henne var tilsynelatende preget av en uttalt enighet om at det ikke var «nødvendig» å snakke om dette, siden alle overleverne delte denne erfaringen (2020: 204). Her refererer hun med andre ord til det fenomenet som Danieli, som tidligere nevnt, har kalt en «conspiracy of silence» mellom overleverne (1998: 4). I familieselskaper kunne likevel korte kommentarer som på ulike måter gav uttrykk for holocausttraumene – som for eksempel: «Han fikk i alle fall en grav» – plutselig finne sin vei inn i samtaler om helt andre temaer (I. Levin 2020: 172). Dette skyldtes at krigens hendelser hele tiden var med dem og at alt ble knyttet til disse hendelsene. Når Levin forklarer at overlevernes innskutte kommentarer «[i]solert sett» var uforståelige, men at «de innvidde» likevel forstod «nøyaktig hva det dreide seg om» (172), må kommentarene forstås som et uttrykk for kombinasjonen av et verbalt og et nonverbalt «familiespråk» og som en minneoverføringshandling (jf. Hirsch 2008). Mens de innskutte fragmentene utgjør den verbale delen av «familiespråket», utgjør konteksten – det vil si den felles referanserammen – en form for nonverbal kommunikasjon som tilfører mening til utsagnet (Phutela 2015: 45). Personer som

ikke deler holocaustoverlevernes erfaringer, eller erfaringen av å vokse opp i et slikt miljø, ville derfor ikke forstå deres særegne kommunikasjonsform.

I bokens femte del fremhever Levin betydningen av offentlig minnekultur for sin familie. Hun benytter metaforen «inn med morsmelken» for å forklare sin egen tause minneoverføring til egne barn, og indikerer dermed at den er noe naturlig, utvungent og kanskje nødvendig som foregår mellom foreldre og barn (I. Levin 2020:206). Samtidig opplever hun at «videreføringen av historien ikke skjer så automatisk og uuttalt som i tidligere generasjoner» (206). I en anekdote forklarer hun hvordan hun på vei til en markering av Den internasjonale holocaustdagen med et barnebarn må forklare at Rubin ble drept fordi han var jøde – ikke fordi han var soldat, som barnebarnet antar. Da innser hun «at det som for min generasjon, og også mine barns, hadde vært en selvfølge, krevde en forklaring for neste generasjon» (207). Barnebarnets reaksjon «krevde noe *mer*» av henne «enn den implisitte, innforståtte, tause praksisen som min familie hadde videreført» (207, min utheving). Sitatet viser at med økt avstand til traumatiske hendelser, kreves et mer bevisst forhold til minneoverføring og slik sett en endret minneoverføringspraksis.

Levin forklarer òg at «[d]a storsamfunnet begynte å ta opp sitt ansvar for deportasjonen av jødene, startet også mor å snakke om hva hun hadde vært med på» (189). Slik tolker hun Fannys brudd med den tause minneoverføringen som en direkte konsekvens av flere hendelser som fant sted på 1990-tallet; i kjølvannet av Bjørn Westlies artikkel «Det norske jøde-ranet» i *Dagens Næringsliv* 27. mai 1995 fulgte en debatt som resulterte i at Justisdepartementet oppnevnte et utvalg (senere kjent som Skarpnes-utvalget) for å kartlegge hva som skjedde med jødene eiendeler under okkupasjonen og oppgjøret etter krigen (jf. NOU 1997: 22). Dette førte blant annet til en symbolsk økonomisk kompensasjon av norske jøder (Brovold 2020: 4–6). I forlengelse av dette undrer Levin seg over om «mors selvbebreidelser [ville] ha levd så uforstyrret i så mange år hvis det norske samfunnet hadde tatt en mer aktiv rolle i anerkjennelsen av jødene skjebne i årene etter frigjøringen» (2020: 208). Denne tolkningen kan knyttes til den dehumaniseringen jøder ble utsatt for under krigen og skammen den førte med seg for mange av overleverne (Laub 1992: 82–83). Mange, inkludert Fanny, opplevde også skyldfølelse over ikke å ha reddet familiemedlemmer fra deportasjonen. Levins tolkning kan også knyttes til den marginaliseringen jødiske erfaringer ble til del i etterkrigstidens minnekultur (2020: 134, 161–163). Mange norske lærebøker for skolen i tiårene etter krigen nevnte for eksempel ikke behandlingen av jødene under krigen, og hvis den ble nevnt, var det kun med få ord (Eriksen 1995: 101). Jødeforfølgelsene fikk dessuten lenge svært liten plass i de offisielle norske historieverkene (Reitan 2015: 101–103; Stugu 2021: 94), som var svært viktige bidragsytere til den offentlige minnekulturen før internettets tid. Levins tolkning innebærer at norske jøders ansvarsfølelse for familiemedlemmers skjebne ble videreført fordi det var disse holdningene og denne usynliggjøringen av jødene krigshistorie som møtte dem frem til 1990-årene. Danielis studier tyder

også på at følelsen av å bli møtt med manglende forståelse har bidratt til isolasjon, ensomhet og mistillit til samfunnet for mange traumatiserte overleverere, hvilket kan ha bidratt til å styrke praktiseringen av «taushetskonspirasjonen» mellom dem og majoritetssamfunnet (1998: 4). Men når dette endret seg i 1990-årene, åpnet det for en reintegrering av overleverne og deres etterkommere i det norske samfunnet. Slik førte den inkluderende offentlige minnekulturen tilsynelatende til at Fanny så verdien av å fortelle omgivelsene om sine holocausterfaringer, deriblant i dokumentaren *Holocaust – Tidsvitner* (2006).

5. Konklusjon: *Mors historie og Vi snakket ikke om Holocausts* bidrag til samtidens minneprosesser

Astrid Erll og Ann Rigney mener litteratur hovedsakelig kan bidra til produksjonen av minnekultur «as a medium of remembrance», «as an object of remembrance» og «as a medium for observing the production of cultural memory». På tross av at disse funksjonene/kategoriene i praksis ofte er overlappende (Erll og Rigney 2006: 112–113), kan de tydeliggjøre hva de forutgående analysene indikerer om samspillet mellom norsk-jødisk litteratur – det vil si *Mors historie og Vi snakket ikke om Holocaust* – og samtidens minneprosesser. Først og fremst viser analysene at disse bøkene bidrar til minnekulturelle prosesser «as a medium for observing the production of cultural memory». Denne litterære minnekulturelle funksjonen har å gjøre med litteraturens evne til å gjøre minner observerbare og til å formidle kunnskap om hvordan minner fungerer på individ- og gruppenivå samt dens evne til å gå i dialog med minnediskurser fra fagfelt som psykologi, filosofi, sosiologi og historie (113). Det er tydelig at bøkene, og særlig *Vi snakket ikke om Holocaust*, er skrevet på bakgrunn av utbredt kunnskap om sosiologi og historie. Ved å tematisere minneoverføring og samspillet mellom familiær minneoverføring og offentlig minnekultur belyser Levin og Levin den gjensidige påvirkningen kommunikative minner, postmemory og offentlige minner har hatt på hverandre og deres mødre. Samlet sett viser bøkene dessuten hvordan offentlige og kulturelle minner har fungert som en katalysator for transgenerasjonell minneoverføring: Mona Levin kom nærmere historien om sin onkel Sigmund gjennom oppføringen av et minnesmerke over de norske jødene på slutten av 1940-tallet og igjen under nedleggelsen av snublesteinen til minne om ham (M. Levin 2015: 224, 226–227); innlemmingen av jødene erfaringer i det kollektive minnet fikk Fanny Raskow til å bryte med sin nonverbale minnepraksis, og en offentlig minnemarkering fikk Irene Levin til å innse at hun måtte endre familiens nonverbale praksis for å lykkes med minneoverføringen til fjerdegenerasjonen (I. Levin 2020: 206–207).

Bøkene bidrar også til produksjonen av minnekultur «as a medium of remembrance» (Erll og Rigney 2006: 112–113). Hver på sin måte minnes Levin og Levin

folkemordet på de norske jødene. De formidler sentrale sider ved holocaust som historisk hendelse, og de skildrer hva jødene som gruppe ble utsatt for. Bøkene gir samtidig stemme til taushet og tomrom som oppstod i etterkant av holocaust; de formidler fortellinger om noen av dem som ble drept og om hvordan tapene påvirket dem som overlevde. Individualiseringen av holocaust og formidlingen av personlige historier er det mest fremtredende virkemiddelet forfatterne benytter (jf. Hirsch 2008: 111; Kacandes 2012: 179). Ved å minne leserne om fortiden bidrar *Mors historie* og *Vi snakket ikke om Holocaust* til å forme det norske samfunnets oppfatning av fortiden og til å produsere kollektive minner (Erll og Rigney 2006: 112). Som *samtidslitteratur* fungerer imidlertid ikke disse bøkene som «object[s] of remembrance»; dette er nemlig en minnefunksjon som primært fylles av eldre tekster som har fått nytt liv gjennom gjenutgivelser, omskrivninger eller intertekstuelle referanser (112–113).

I dag utgjør holocaust en sentral del av den norske minnekulturen om andre verdenskrig. Slik har det imidlertid ikke alltid vært. På tross av at deportasjonen av jøder fra Norge fikk offentlig oppmerksomhet i media de første etterkrigsårene (Brakstad 2023), ble ikke det norske holocaust en integrert del av det offentlige minnet om krigen før på 2000-tallet (Degnæs og Lenz 2022: 292). Levin og Levin gir leseren innsikt i hvordan minner knyttet til holocaust har blitt kommunisert innenfor intime, personlige rammer, og viser hvordan svært mye av denne minneoverføringen ikke har foregått gjennom eksplisitt, verbal kommunikasjon, men i form av ofte vanskelig definerbar ikke-verbal kommunikasjon i deres familier. Dette har imidlertid ikke hindret forfatterne i å bli sterkt preget av foreldrenes traumatiske opplevelser (jf. Hirsch 2008). Likevel bryter de begge med den tausheten de er vokst opp med gjennom sine bøker. Selv har de et ønske om å bidra til holocaustformidling og minneoverføring – både innenfor egen familie og i offentligheten (jf. bl.a. M. Levin 2015: 10; I. Levin 2020: 206).

Samlet sett gir *Mors historie* og *Vi snakket ikke om Holocaust* et kritisk korrektiv til den norske majoritetsfortellingen om krigen, og viser at mange individer og familier fremdeles lever liv sterkt preget av fortiden. Etterkommere av holocaustoverlevende, som Levin og Levin, har en kunnskap ulik alle andres om hvordan livet etter holocaust fortonte seg for overlevende. Ved å skrive om sin kunnskap og erfaring i bokmediet bidrar de til å bevare og offentliggjøre den for ettertiden, og derigjennom til å tilføre det offentlige minnet om holocaust fortellinger ingen andre kjenner. Videre studier kreves imidlertid av den norske andre- og tredjegerasjonslitteraturen. Disse bøkene er, som tidligere nevnt, for det meste utforskede. Det er derfor behov for større kunnskap om hvilke fortellinger de formidler, hvilke fortellerstrategier som kjennetegner dem, i hvilken grad de går i intertekstuell dialog med den tilsvarende internasjonale litteraturen og ikke minst hvordan og i hvilken grad denne litteraturen inngår i samtidens minnekulturelle prosesser.

Litteratur

- Assmann, J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique* 65: 125–133. <https://www.jstor.org/stable/488538?sid=primo&origin=crossref>.
- Brakstad, I.V. (2023). 'De siste års tragedie' – genocidal prosess eller nasjonalmyte? Holocaust og norske aviser 1945–55. *Mediehistorisk tidsskrift* 1: 130–154.
- Brovold, M. (2020). *Jødiske motiver i norsk litteratur cirka 1800–1970*. Doktoravhandling. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Danieli, Y. (1998). Introduction. History and Conceptual Foundations. I: Y. Danieli (red.). *International Handbook of Multigenerational Legacies of Trauma*. New York: Springer.
- Degnæs, M.E., Lenz, C. (2022). En norsk Sonderweg? Snublesteiner som element i norsk jødisk minne- og identitetsforhandling. I: C.A. Døving (red.). *Jødisk. Identitet, praksis og minnekultur*. Oslo: Universitetsforlaget, s. 286–313.
- Eriksen, A. (1995). *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax Forlag.
- Erll, A., Rigney, A. (2006). Literature and the production of cultural memory: Introduction. *European Journal of English Studies* 2(10): 111–115. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13825570600753394>.
- Grimwood, M. (2007). *Holocaust Literature of the Second Generation*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hirsch, M. (2008). The Generation of Postmemory. *Poetics Today* 29(1): 103–128. <https://read.dukeupress.edu/poetics-today/article/29/1/103/20954/The-Generation-of-Postmemory>.
- Hirsch, M. (2012). *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Colombia University Press.
- Kacandes, I. (2012). 'When facts are scarce'. Authenticating Strategies in Writing by Children of Survivors. I: J. Lothe, S.R. Suleiman, J. Phelan (red.). *After Testimony. The Ethics and Aesthetics of Holocaust Narrative for the Future*. Ohio: Ohio State University Press, s. 179–197.
- Langås, U. (2023). *Krigsminner i samtidslitteraturen*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Laub, D. (1992). An Event Without a Witness: Truth, Testimony and Survival. I: S. Felman, D. Laub. *Testimony. Crisis of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. New York: Routledge, s. 75–92.
- Levin, I. (2020). *Vi snakket ikke om Holocaust. Mor, jeg og tausheten*. Oslo: Gyldendal.
- Levin, M. (2015). *Mors historie*. Oslo: Kagge forlag.
- Lothe, J. (2007). «memoarlitteratur». I: J. Lothe, C. Refsum, U. Solberg (red.). *Litteraturvitenskapelig leksikon*. 2. utg. Oslo: Kunnskapsforlaget, s. 134.
- NOU 1997: 22. Inndragning av jødisk eiendom i Norge under den 2. verdenskrig. Oslo: Justis- og politidepartementet. <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/nou-1997-22/id141043/>.
- Oxfeldt, E. (2022). Litterær aktivisme: Til gagn for demokrati og medborgerskap. *Norsklæreren* 1: 38–44.
- Phutela, D. (2015). The Importance of Non-Verbal Communication. *ICFAI Journal of Soft Skills* 9(4): 43–49. <https://web.p.ebscohost.com/ehost/detail/detail?vid=1&sid=1e844d-c1-9118-4200-8d95-04036eabbfe8%40redis&dbdata=JnNpdGU9ZWZwhvc3QtbGl2ZSZzY29wZT1zaXRl#AN=112375386&db=bsh>.
- Reitan, J. (2015). *Møter med holocaust. Norske perspektiver på tilintetgjørelsens historiekultur*. Doktoravhandling. Trondheim: NTNU.

- Rigney, A. (2008). The Dynamics of Remembrance: Texts Between Monumentality and Morphing. I: A. Erll, A. Nünning (red.). *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin–New York: Walter de Gruyter, s. 345–353.
- Stugu, O.S. (2021). *Den andre verdenskrigen i norsk minnekultur*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Tønnesson, J. (2008). *Hva er sakprosa?* Oslo: Universitetsforlaget.
- Weissman, G. (2016). Against Generational Thinking in Holocaust Studies. I: V. Aarons (red.). *Third-Generation Holocaust Narratives. Memory in Memoir and Fiction*. New York: Lexington Books, s. 159–184.
- Wittgenstein, L. (1997). *Filosofiske undersøkelser*. Oversatt av M.B. Tin. Oslo: Pax Forlag.